

A stylized black and white graphic of a globe, showing the continents of Europe and Africa. The globe is partially obscured by the text 'STUDIA GEOHISTORICA'.

STUDIA
GEOHISTORICA

NR 05|2017 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska,
Tomasz Panecki, Mateusz Zawadzki, Tomasz Związek (sekretarz redakcji)

Redakcja działu Atlas Fontium

Arkadiusz Borek, Marek Stoń

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

Hanna Grygielska-Michalak, Julia Szotysek, Paweł Kucypera, Karolina Frank, autorzy

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 5

Katarzyna Błachowska, Hennadij Boriak, Jarosław Centek, Robert Ištók, Andrzej Janowski, Tomasz Jaszczóft,
Jolanta Korycka-Skorupa, Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Łojko, Henryk Olszar, Marta Piber-Zbieranowska,
Zbigniew Podgórski, Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Marek Sobczyński, Izabela Sołjan, Michał Targowski,
Michał Zwierzykowski

Redakcja map

Tomasz Panecki, autorzy

Adres Redakcji

Zakład Atlasu Historycznego
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Strona internetowa

studiageohistorica.pl

Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika *Studia Geohistorica*

Współwydawcy rocznika

Polskie Towarzystwo Historyczne, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: fragment *Mapy topograficznej wojskowej i statystycznej części Wielkopolski [...]*,
skala: ok. 1:75 000, 1807–1812, Archiwum Państwowe w Poznaniu (sygn. M.w.36), Biblioteka Raczyńskich
w Poznaniu (sygn. M II 797)

Skład i łamanie: Konrad Byzdra

© Copyright by PTH & KUL

ISSN 2300-2875

Nakład 130 egz.

Warszawa 2017

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Stanisław Arnold

Geografia historyczna, jej zadania i metody (Wstęp)

(uwagi wstępne: Tomasz Siewierski, opracowanie: Marcin Morawiec) 7

Jan Śniadecki

O Mappie Krajowej

(uwagi wstępne: Beata Konopska, opracowanie: Michał Bąk, Beata Konopska) 20

Artykuły • Articles and theses

Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Osadnictwo ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia
na przykładzie okolic Nowego Tomysła

The Usage of 18th c. Dutch-type Settlement in the Context of Afforestation Reconstruction

for Early Modern Times on the Example of Nowy Tomysł Vicinities 29

Kamil Nieścioruk

Z problematyki kartograficznej wizualizacji danych historycznych
na przykładzie zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych

Cartographic Visualisation of Historical Data

on the Example of the Western Galicia War Cemeteries 63

Zbigniew Babik

W obronie kartografii. Polemika wokół lokalizacji i identyfikacji jezior luboskich

In Defense of Cartography. A Polemic over Localization and Identification of Lubosz Lakes 79

Alexey A. Frolov

Creating Large-Scale Historical Maps in Russian Historiography (20th–21st Centuries).

Methodical Approaches

Tworzenie wielkoskalowych map historycznych w rosyjskiej historiografii XX i XXI w.

Aspekty metodyczne 94

Ewelina Siemianowska

O przewłokach raz jeszcze

Once more on the Subject of Portages 115

Henryk Rutkowski

Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.

The Mazovian-Lithuanian Border between Wizna and Grodno from 1358 140

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Średniowieczne i wczesnonowoczesne młyny ziemi liwskiej (Młyny na Czerwonce)
Medieval and Early Modern Times Mills of the Liw Area (Mills on the River Czerwonka) 156

Agata Mirek

Female Orders and Congregations in Poland in the 19th and 20th Centuries
Zakony żeńskie na ziemiach polskich w XIX i XX wieku 176

Piotr Eberhardt

Polskie Imperium Słowiańskie według map Stanisława Wendekera z 1939 r.
i Konfederacji Narodu z 1941 r.
The Polish Slavonic Empire according to the Maps of Stanisław Wendeker of 1939
and the Confederation of the Nation of 1941 190

Atlas Fontium

Atlas Fontium
(Marek Stoń) 201

Ewa Kobylińska

Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza
Admissions of Notaries Public in the Diocese of Płock in the Late Middle Ages 204

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza, red. S. Moździoch, K. Chrzan,
Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie VIII)
(Rafał Kubicki) 223

Urszula Sowina: Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background
until the Mid-16th Century, Frankfurt am Main 2016
(Katalin Szende) 226

Archeologie a letecké laserové skenování krajiny / Archaeology and Airborne Laser Scanning
of the Landscape, ed. M. Gojda, J. John i in., Plzeň 2013
(Grzegorz Szalast) 234

Joanna Plit: Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany, Instytut Geografii i Przestrzennego
Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2016 (Prace Geograficzne, 253)
(Jan A. Wendt) 240

Edward Brooke-Hitching: The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps,
SIMON & Schuster, London i in. 2016
(Lucyna Szaniawska) 243

Słownik wsi śląskich w średniowieczu, vol. 1: Powiat lubiński, red. Dominik Nowakowski, authors: Dagmara Adamska, Agnieszka Latocha, Dominik Nowakowski, Aleksander Paroń, Marcin Siehankiewicz, Robert Sikorski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2014 (Joachim Stephan)	249
Bożena Degórska: Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2016 (Urszula Myga-Piątek)	252
Janusz Szyszka: Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Societas Vistulana, Kraków 2016 (Maiestas – Potestas – Communitas, 5) (Bohdan Smereka)	260
 <i>Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports</i> 	
Interdyscyplinarne Seminarium Naukowe „Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XIX do początku XXI wieku” – Toruń, 26 maja 2017 r. (Dariusz Brykała)	275
Konferencja naukowa „Współczesne badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego” – Łódź, 22–23 czerwca 2017 r. (Łukasz Musiaka)	277
„Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku”. XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii – Toruń–Grudziądz, 13–15 października 2016 r. (Jerzy Ostrowski)	282
II międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja naukowa z cyklu „Wieś Zaginiona” pt. „Wieś miniona, lecz obecna: ślady dawnych wsi i ich badania” – Chorzów, 16–17 listopada 2016 r. (Jarosław Suproniuk)	287
XX Międzynarodowa i Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna „Onomastyka – Neohumanistyka – Nauki Społeczne” – Kraków, 21–23 września 2016 r. (Michał Gochna)	295
39. Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna „Wizualizacja kartograficzna w nauce i praktyce” – Zwierzyniec, 26–28 września 2016 r. (Kamil Nieścioruk)	297
Tematyka historii kartografii na konferencji kartograficznej w Zwierzyncu w dniach 26–28 września 2016 r. (Lucyna Szaniawska)	299

Spis treści

Seminarium „Historia środowiskowa. Teoria i praktyka” – Warszawa, 23 listopada 2017 r. (Michał Słomski)	304
--	-----

Pro memoria

Andrzej Tomczak (1922–2017)	307
-----------------------------------	-----

* * *

Instrukcja dla autorów • Guidelines for Authors	309
---	-----

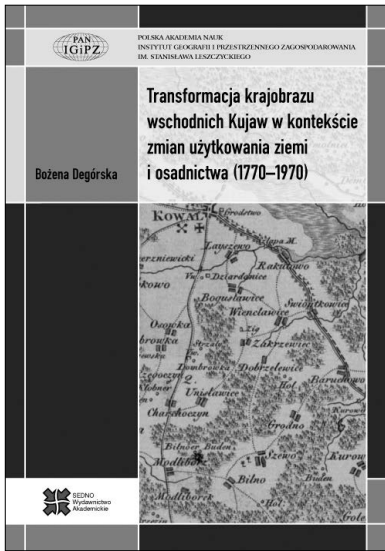
Bożena Degórska: Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2016, ss. 224 + 89 ryc., 31 tab., 8 fot.

Krajobraz jest syntezą naturalnych procesów przyrodniczych i rezultatów działania człowieka. Jego podstawową cechą jest zmienność, która wynika z natural-

przeźreni na wszelkiego rodzaju działanie człowieka. Stopniowe wypełnianie oraz „uszczelnianie” przestrzeni nowymi obiektami oraz ich zespołami sprawia, że tworzone są kolejne, różnorodne struktury krajobrazowe. Krajobraz jest zatem stanem przestrzeni rejestrowanym w określonym czasie (okresie) i można go interpretować jako kolejne nagromadzenia wielowiekowych nawarstwień kulturowych liczonych czasem historycznym (stulecia, dziesięciolecia). Różnego rodzaju zapisane w krajobrazie porządki oraz organizacje i relacje przestrzenne dają świadectwo odmiennych sposobów szeroko rozumianego planowania i zarządzania przestrzennego. Struktura krajobrazu typowa dla określonych okresów historycznych najczęściej zachowała się do czasów współczesnych fragmentarycznie, ale dla ostatnich trzech stuleci można ją odtworzyć na podstawie interpretacji treści map. Takie badania, podejmowane m.in. przez geografów i historyków, prowadzone są na podstawie różnorodnych źródeł informacji i w oparciu o wiele metod, które są obecnie wspomagane narzędziami i technikami komputerowymi.

nej ewolucji środowiska przyrodniczego. W czasach historycznych metamorfozy krajobrazu generowane są dodatkowo przez złożony system czynników kulturowych. Kierunek transformacji krajobrazu wyznaczają często ważne wydarzenia historyczne o charakterze politycznym, administracyjno-prawnym, religijnym lub społeczno-ekonomicznym, a dynamika zmian uwarunkowana jest postępowaniem technologicznym oraz demograficznymi, a nawet biopsychicznymi cechami społeczeństw. Przemiany krajobrazu zachodzą pod wpływem bardzo wielu wzajemnie warunkujących się grup czynników, działających z różnym natężeniem, w różnych regionach i okresach historycznych. Obecny krajobraz staje się jednocześnie ekologiczną i fizjonomiczną odpowiedzią

Odtwarzanie kierunków transformacji krajobrazów naturalnych Polski należy do ważnej problematyki poznawczej i jest jednocześnie bardzo atrakcyjnym oraz wdzięcznym tematem badawczym. Wynika to m.in. z interdyscyplinarnego warsztatu metodycznego oraz wielości podejść naukowych. Dodatkowo opracowania dotyczące tempa przeobrażeń krajobrazu należy uznać za bardzo aktualne w kontekście nowej polityki krajobrazowej Polski i przygotowywanego audytu – szczególnego raportu o stanie przestrzeni

kraju. Z tych względów każda praca empiryczna poświęcona analizie krajobrazów w ujęciu regionalnym jest bardzo istotna. Może ona poza tym pełnić rolę aplikacyjną, gdyż tworzy naukową podstawę do racjonalnego i zrównoważonego użytkowania terenu oraz zoptymalizowanego modelu zarządzania (gospodarowania, kształtowania i ochrony). W takim nurcie analiz krajobrazowych i w takiej roli naukowo-poznawczej osadzona jest książka Bożeny Degórskiej *Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970)*.

Na wstępie należy zaznaczyć, że dotychczasowe prace z obszaru wschodnich Kujaw miały charakter przyczynkowski. Recenzowana książka reprezentuje nieliczne kompleksowe prace (warto przytoczyć teksty Konstantego Jana Hładylowicza, Henryka Maruszczaka, Marii Dobrowolskiej i Joanny Plit¹) ujmujące problem przeobrażeń krajobrazów w skali regionów, w ujęciu przyczynowo-skutkowym i metodami historyczno-geograficznymi. Autorka omawia ewolucję krajobrazu wschodnich Kujaw jako skutek naturalnych przemian środowiska przyrodniczego (głównie zmian klimatu w holocenie), na które nakładają się przestrzenne efekty działań człowieka. W całej pracy podkreśla związek naturalnej cykliczności lub zmienności procesów przyrodniczych z dynamiką procesów demograficznych i towarzyszącą im skalą antropopresji.

Przyjęta przez Autorkę metoda analizy czynnikowej jest przykładem podejścia dedukcyjnego, które ma za zadanie wyjaśnić oddziaływanie na krajobraz kulturowy wybranej grupy przyczyn o charakterze antropogenicznym i zilustrowanie ich na konkretnych przykładach regionalnych. Analiza czynnikowa natrafia zwykle na duże trudności metodyczne, gdyż wszystkie siły (bodźce) wpływające na kształtowanie się typów krajobrazu kulturowego nieustannie się zmieniają i za każdym razem w konkretnej sytuacji lokalnej (regionalnej) wykształca się nowy zestaw oddziaływań i ich krajobrazowych skutków. Trudno zatem stosować uniwersalny algorytm badań. Za każdym razem – w określonym obszarze i w różnych czasach – oddziaływania te miały inną siłę i natężenie, dlatego analiza powinna być dopasowana do warunków regionalnych i historycznych. Tak uczyniła Bożena Degórska, wybierając z grupy wielu możliwych czynników krajobrazotwórczych dwa uznane przez siebie za najbardziej istotne dla zmian użytkowania terenu i osadnictwa w analizowanym dwusetleciu 1770–1970, a mianowicie społeczno-ekonomiczne oraz polityczne.

Wybór obszaru badań – wschodnie Kujawy – jest bardzo dobrze uzasadniony. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę, iż obszar historycznego regionu Kujaw należał dotychczas do mało zbadanych. Zważywszy na to, że stanowiły one ważny ośrodek i centrum osadnicze na Niżu Polskim, praca ta jest pierwszym kompleksowym opracowaniem o charakterze historyczno-geograficznym. Bardzo ważnym uzasadnieniem dla przyjętych granic obszaru badawczego był fakt historyczny – przynależność wschodnich Kujaw do jednego organizmu państwowego, co pozwoliło zachować zgodność metodologiczną z przyjętymi hipotezami i celami badań. Ponadto badany obszar do czasów współczesnych przechowuje w swej strukturze skutki długotrwałych przekształceń

¹ H. Maruszczak, *Zmiany środowiska przyrodniczego kraju w czasach historycznych*, w: *Przemiany środowiska geograficznego Polski*, red. L. Starkel, Wrocław 1988, s. 109–136; tenże, *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny w czasach prehistorycznych*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 23–68; tenże, *Naturalne tendencje zmian krajobrazu Polski środkowej w ciągu ostatnich piętnastu stuleci*, w: *Przemiany krajobrazu naturalnego Polski*, red. K. Turkowska, Łódź 1998 (*Acta Geographica Lodziensia*, 74), s. 149–160; K.J. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932 (*Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 12); M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski: do XV wieku*, Warszawa 1961; J. Plit, *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa 2016 (*Prace Geograficzne*, 253).

krajobrazu w postaci odlesień i budowli sepulkralnych.

Szczegółową analizą objęte zostały trzy regiony, które od czasów historycznych wyraźnie różniły się użytkowaniem terenu. Odmienności te wynikały z niejednakowego potencjału przyrodniczego oraz przynależności do różnych typów krajobrazu naturalnego: pradolinowego – Kotlina Włocławska, pojeziernego – Pojezierze Chodeckie oraz równinowego – Równina Włocławska. Było to zapewne inspiracją do poszukiwania korelacji naturalnego potencjału przyrodniczego ze stopniem zmian wywołanych użytkowaniem terenu. Ponadto w granicach obszaru badawczego znalazł się region Pojezierza Chodeckiego, w którym nastąpiła pełna (blisko stuprocentowa) konwersja krajobrazów leśnych w rolnicze, a więc jego całkowita antropizacja. Przyjęty przez Autorkę obszar badawczy obejmuje 39 tzw. gmin przeliczeniowych.

Ocena transformacji krajobrazów Kujaw wschodnich oparta jest na analizie rozwoju procesów osadniczych oraz towarzyszących im zmian użytkowania ziemi (dotyczących głównie zasięgu lasów oraz pól uprawnych) w zmieniającej się sytuacji ekonomiczno-gospodarczej i polityczno-prawnej.

Autorka zwraca uwagę na specyficzny rytm zmian krajobrazu, który objawia się występującymi na przemian okresami nasilania antropopresji i jej zaniku. Ten sinusoidalny charakter zmian wynikał z czasowego zasiedlenia Kujaw przegradzanego okresami depopulacji oraz sukcesji krajobrazu naturalnego. Procesy ekspansji zmian kulturowych (wzrost powierzchni przekształconych) Autorka nazywa *antropizacją krajobrazu*, natomiast proces odwrotny – *restytucją*, polegającą na wzroście powierzchni krajobrazów przyrodniczych, co na badanym obszarze przejawiało się przede wszystkim zwiększeniem powierzchni krajobrazów leśnych. Obydwa te procesy są z założenia przeciw-

stawne. Jest to podstawowe założenie badawcze omawianej publikacji, na podstawie którego wyprowadzono hipotezę, że stosunki społeczno-gospodarcze i polityczne, a zwłaszcza procesy agrarne stanowią główne czynniki transformacji krajobrazu na obszarach wiejskich. W całej pracy Autorka stara się dowieść, że to te wybrane czynniki inicjują i determinują wiele innych procesów prowadzących do przemian sieci osadniczej oraz zmian użytkowania ziemi. Konsekwentnie podkreśla, że uwarunkowania przyrodnicze silnie modyfikują skalę oddziaływań antropogenicznych, co z kolei decyduje o innym przebiegu i skali transformacji w trzech odmiennych typach krajobrazów naturalnych i ostatecznie skutkuje zróżnicowaniem cech krajobrazu w ujęciu regionalnym.

Choć zgodnie z tytułem Autorka podjęła się analizy zmian krajobrazu w dwusetleciu 1770–1970, to jednak odnajdujemy w książce charakterystykę dużo bardziej odległego w czasie procesu ewolucji krajobrazu.

W pierwszej części posłużono się metodą retrospektywną i ewolucyjną, co dzięki skorelowaniu wyników badań archeologii, palynologii, analizy archiwaliów i źródeł historycznych pozwoliło na wyróżnienie pierwszych etapów przeobrażeń krajobrazu (okresy pradziejów i średniowiecza). Wstępem do zasadniczej analizy transformacji krajobrazu wschodnich Kujaw jest bowiem szerokie tło analizy historycznej, wzbogacone analizą cech klimatu panującego w subboreale i subatlantyku. Pozwoliło to na generalne opisanie kierunków zmian krajobrazu, począwszy od najstarszych udokumentowanych śladów zasiedlenia wschodnich Kujaw w okresie mezolitu. Dzięki zastosowaniu metody ewolucyjnej we wstępnych rozdziałach książki opisano dziejowy proces przystosowywania się człowieka do warunków środowiska. W kolejnych etapach na tym samym podłożu środowiskowym

analizowane było działanie nowych procesów i zjawisk. Metoda ta pozwoliła na odtworzenie poszczególnych okresów działalności człowieka na wybranym obszarze oraz na wyznaczenie charakterystycznych dla każdego z nich rodzajów zmian krajobrazu. Znając reguły zasiedlenia i sposoby gospodarowania, wskazano obszary objęte w danym czasie eksploatacją. W wyniku analizy rezultatów badań dziedzin pokrewnych stwierdzono, że na omawianym terenie już od czasów mezolitu przykrawędziowe obszary wysoczyznowe oraz niewielkie zagłębienia terenu związane z procesami wytopiskowymi były atrakcyjnymi miejscami do lokowania pierwotnych osad. Zajmowanie terenów i ich gospodarcze wykorzystywanie było wynikiem wyboru warunków odpowiednich z punktu widzenia potrzeb i możliwości pierwotnych społeczności. W ten sposób odtworzono proces pierwszych przeobrażeń krajobrazu – wyrabiania pól i przersedzeń lasów jako skutków gospodarki wypaleniskowej i epizodycznego osadnictwa.

Konsekwentnie, powołując się na badania archeologiczne, palinologiczne i historyczne, Autorka oceniła, że w neolicie Kujawy były już objęte osadnictwem stacjonarnym i od tego czasu można mówić o trwałych zmianach krajobrazu. Analogicznie w okresie brązu – zidentyfikowano osiedla obronne o charakterze grodów, a także wiele osad otwartych, związanych z funkcjonowaniem kultury łużyckiej, oraz omówiono antropogeniczne skutki użytkowania terenu, m.in. w postaci zwiększonej eutrofizacji jezior. W średniowieczu natomiast (w tym przypadku w VII w.) zdaniem Bożeny Degórskiej zapoczątkowano intensywne tworzenie krajobrazu kulturowego. Radykalne zmiany w krajobrazie Autorka identyfikuje w okresie rolnictwa feudalnego (XV–XVI w.). Stwierdza także, że późniejsza, dwustuletnia stagnacja osadnicza i upadek rolnictwa były wynikiem depopulacji

(wojny, epidemie), co zmniejszyło tempo zmian antropogenicznych, a jednocześnie zapewniło odbudowę (restytucję) krajobrazu naturalnego. Za kierunkowy proces antropizacji przyjęto wzrost powierzchni przekształconych, a ubytek naturalnych oraz seminarnych, za restytucję natomiast – wzrost powierzchni przyrodniczych (lasów), a ubytek przekształconych.

Na tak zarysowanym szerszym tle historycznego i przyrodniczego kontekstu przeobrażeń krajobrazu Autorka rozwija zasadniczy wątek badawczy – szczegółową analizę transformacji krajobrazu wschodnich Kujaw w dwusetlecie 1770–1970. Zadanie to zostało podjęte w oparciu o szeroki wachlarz metod interpretacji kartograficznej. Podstawowymi źródłami danych było osiem map historycznych, sporządzonych w różnych okresach i skalach: *Special Carte von Pohlen* (1778), *Karte von Südproussen* (1793–1800), *Special Karte von Südproussen mit Allergröster Erlaubniss...* (1802–1803), *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (1839), *Новая топографическая карта Западной России* (1909–1917) oraz *Mapa topograficzna Polski* (1930–1938, 1950 i 1970–1973). Ponadto wykorzystano bardzo wiele map tematycznych i innych źródeł danych statystycznych dotyczących liczby ludności i domów w badanych gminach przeliczeniowych w poszczególnych okresach. Mapy te zostały sprowadzone do jednej skali w Pracowni Systemów Informacji Geograficznej IGiPZ PAN.

Transformacje krajobrazu oceniane były w takich samych jednostkach przestrzennych (regiony i odpowiednio gminy przeliczeniowe) i w sześciu etapach badawczych, których przyjęcie wynikało z okresu sporządzania map. Autorka omawia metodykę i algorytmy statystyczne przeliczania liczby ludności w badanych okresach badawczych. Kompletując bazę danych o cechach krajobrazu, przyjęła podejście retrogresywne, polegające na analizie materiałów od najmniej odległych czasowo

do najstarszych. Wyniki analiz kartograficznych przedstawione zostały już jednak chronologicznie.

Zasadniczą analizę transformacji krajobrazu w przyjętych okresach poprzedza klasyczny w geografii rozdział poświęcony charakterystyce warunków środowiska naturalnego. Autorka przedstawia cechy środowiska przyrodniczego Kujaw, koncentrując się przy tym na głównych rysach rzeźby terenu, uwarunkowaniach geologicznych i morfogenetycznych. Uwypukla istotne cechy sieci hydrograficznej: wskazuje na zróżnicowanie reżimów rzecznych, zjawisk powodziowych, dynamiki zaniku jezior oraz systemu retencji. Razem z charakterystyką elementów klimatycznych oraz omówieniem zróżnicowania gleb i szaty roślinnej przedstawia zwarty opis monograficzny badanego obszaru.

Symetryczną częścią (w zakresie charakterystyki potencjału kulturowego badanego obszaru) jest rozdział omawiający historię społeczno-gospodarczą, poczynając od roku 1793, kiedy w wyniku drugiego rozbioru Polski analizowane ziemie zostały włączone do Prus Południowych. Bazując na źródłach z zakresu geografii osadnictwa oraz historycznych, Autorka konsekwentnie wyjaśnia etapy i typy kolonizacji, a także kolejne reformy rolne przynoszące zmiany zasad użytkowania ziemi i form osadniczych. Szczególnie miejsce zajmuje tu kwestia kolonizacji olęderskiej. Odnajdujemy zatem opisy uzyskiwania lub utraty szczególnych statusów prawnych i obowiązujących przywilejów ludności chłopskiej. Dużą uwagę przypisano sytuacji społecznej i ekonomicznej ludności wiejskiej, którą zmieniły trzeci rozbiór, a następnie kampania napoleońska, powstania listopadowe i styczniowe oraz rewolucje 1905–1907 r. Zmiany polityczne będące następstwem ustanowienia Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego oraz wynikające z tego reformy rolne i uwłaszczenie chłopów zostały pokazane jako kluczowe czynniki

wpływające na transformację krajobrazu badanego obszaru. Następnie uwagę poświęcono historii gospodarczej, omawiając rozwój rzemiosła i przemysłu wraz z pojawieniem się pierwszych maszyn parowych. Naturalną przyczyną rozwoju przemysłu było zaplecze rolnicze. Wskazano tu bardzo wczesną specjalizację regionu w zakresie przetwórstwa rolniczego (fabryki cykorii, krochmalu, browary, gorzelnie, olejarnie), leśnego (produkcja drewna, węgla drzewnego, potażu), a także sukiennictwa (tkalnie, farbiarnie) oraz produkcji ceramiki.

Z zarysu historii polityczno-prawnej i administracyjnej, a następnie gospodarczej i ekonomicznej wynikają określone konsekwencje osadnicze, a tym samym krajobrazowe. Autorka omawia morfologiczne i genetyczne typy wsi. Całość rozdziału, choć lapidarna, jest bardzo klarowna i zawiera wszystkie istotne przyczyny analizowanych transformacji krajobrazu.

Dwa omówione tu rozdziały (czwarty i piąty) służyły do zbudowania zasadniczej, empirycznej części książki. W rozdziale zatytułowanym *Krajobraz obszaru badań około 1770 r.* Autorka starannie odtwarza strukturę krajobrazu na początku okresu badawczego. Jest to swoisty reper w badaniach krajobrazu, którego precyzyjne określenie pozwoliło na wyróżnienie kolejnych etapów transformacji. Umiejętnie i bardzo rzeczowo omówiono stopniową fragmentację wielkopowierzchniowych lasów w wyniku perforacji, strugania i nacinania ich brzegów. Co istotne, podkreślono rolę tzw. wyróżników krajobrazu, choć Autorka nie stosuje tego określenia *sensu stricto*. Warto jednak zwrócić na to uwagę, gdyż założone w XVIII w. struktury w wielu wypadkach okazały się bardzo trwałe (o czym mowa w kolejnym, siódmym rozdziale książki). Autorka wskazuje na równoległe powstawanie pasm uprawowo-osadniczych. Charakterystykę opartą na analizie kartograficznej prze-

prowadza oddzielenie dla trzech wybranych regionów, wskazując ich cechy charakterystyczne (typowe) i wyróżniające – decydujące łącznie o odrębności regionalnej.

Autorka stwierdza, że u schyłku XVIII stulecia w obrębie Pojezierza Chodeckiego najbardziej typowymi strukturami krajobrazowymi były wielkopowierzchniowe kompleksy leśne z wieloma śródleśnymi enklawami osadniczo-uprawowymi, oddzielone szerokimi pasmami osadniczo-uprawowymi. Opisany stan udokumentowany został fragmentem mapy *Special Carte von Pohlen* z okolic Chodcza. Krajobraz Kotliny Włocławskiej stanowiły z kolei nieprzerwane kompleksy leśne, rozczłonkowane jedynie na północnym zachodzie, od doliny Zgłowiczki. Na tym tle wyróżniało się osadnictwo nadwiślańskie, z izolowanymi, oddalonymi od siebie wsiami na podmokłych obszarach kolonizacji ołędzkiej (tzw. holendry), co dokumentuje fragment mapy *Special Carte von Pohlen* z okolic Włocławka. Związane są z tym zapoczątkowane na szeroką skalę przekształcenia krajobrazu: regulacje rzek, zakładanie kanałów odwadniających, osadnictwo na terpach, piętrowe domy usytuowane „do rzeki” oraz specyficzny rodzaj obsady wierzbowej. Ostatni z badanych regionów, czyli Równina Kurpiowska, był obszarem wylesionym i rolniczym, o starej i ukształtowanej w poprzednich wiekach sieci osadniczej, skupionej zabudowie oraz równomiernym rozmieszczeniu przestrzennym osiedli. Cechy krajobrazu udokumentowane zostały fragmentem tej samej mapy dotyczącym okolic Witowa. Skalę przekształceń w wyjściowym roku 1770 określono ponadto liczbowo, przyjmując „krajobrazowy wskaźnik zabudowy” (KWZ) i „wskaźnik przekształcenia krajobrazu” (WPK). Na tej podstawie Autorka zdiagnozowała zróżnicowanie badanych regionów w początkowym okresie badawczym (ok. 1770 r.).

W następnym rozdziale Autorka analogicznie i konsekwentnie analizuje kolejne etapy badawcze (1770–1800, 1800–1830, 1830–1890, 1890–1930, 1930–1950 oraz 1950–1970), dokumentując wyróżnione zmiany odpowiednimi fragmentami map. Ten zasadniczy rozdział pracy, w którym zebrane zostały wyniki analizy kartograficznej, ilustrują obliczone dla gmin przeliczeniowych kartogramy, m.in. stopnia lesistości i gęstości osiedli wiejskich. Ponadto dla trzech regionów obliczono wybrane charakterystyki użytkowania ziemi i osadnictwa. W tabelach zebrano także zmiany wybranych charakterystyk użytkowania ziemi i stanu osadnictwa. Analizę poszczególnych okresów badawczych zamyka każdorazowo tabela zbierająca liczbowo wskaźniki KWZ i WPK oraz pozwalająca na ilościowe określenie stanu przekształceń krajobrazu w danym okresie. Szczegółowość tej analizy stopniowo wzrasta, a podawane informacje ulegają zagęszczeniu, co jest oczywistym faktem, wynikającym z większej dokładności danych źródłowych. Wraz z kolejnymi rozdziałami pracę wzbogacają fotografie zachowanych do czasów współczesnych osad i pojedynczej zabudowy. W każdym przypadku Autorka tłumaczy przyczyny stwierdzonej antropizacji lub restytucji krajobrazu czynnikami społeczno-gospodarczymi i politycznymi, odnosząc się do fundamentalnych wydarzeń historycznych (rozbiory, powstania, rewolucje, wojny) i konsekwencji administracyjno-prawnych (zapisy konstytucyjne, reformy rolne, ukazy, przywileje). Tym samym permanentnie weryfikuje przyjęte hipotezy badawcze, łącząc przy tym umiejętnie metody ilościowe analizy statystycznej z metodami opisowej analizy historycznej.

Dość lapidarny rozdział ósmy dotyczy trwałości i zmian krajobrazu w kontekście uwarunkowań środowiskowych i zawiera bardzo cenne wnioski z geograficznego punktu widzenia. Autorka potwierdza związek form użytkowania terenu (i tym

samym stopień antropizacji krajobrazu) z jakością gleb, stopniem uwilgotnienia, cechami sieci hydrograficznej i klimatu oraz formami rzeźby i cechami siedlisk roślinności potencjalnej. Zawarte tu wnioski przedstawiono w celu uwypuklenia dynamiki transformacji krajobrazu. Kierunki i tempo deforestacji określono w trzech regionach, potwierdzając liczbowo odwieczną logikę, iż wylesianie następowało od najlepszych do najgorszych jakościowo siedlisk (w tym przypadku od najkorzystniejszych dla rolnictwa gleb brunatnoziemnych do coraz mniej urodzajnych – rdzawych, bielcowych). Stwierdzono także, że najbardziej dynamiczny i intensywny proces konwersji lasów na grunty orne zachodził na cechującym się najlepszymi glebami Pojezierza Chodeckiego. Największą zamiennością krajobrazu charakteryzowały się tereny pokryte przez gleby dobre i średniej jakości. Szczegółowymi wynikami potwierdzono również znaną prawidłowość, że najbardziej trwałe w zakresie użytkowania gruntów były tereny o glebach dobrych i bardzo dobrych (w badanym horyzoncie czasowym wykorzystywane nieprzerwanie jako grunty orne), a także najgorszych, które jako nieprzydatne dla rolnictwa zajęte były przez lasy. Te i inne stwierdzone fakty dotyczące pozostałych komponentów środowiska przyrodniczego poparte zostały w pracy konkretnymi dowodami liczbowymi.

Rozdział dziewiąty jest syntezą wyników badań. Zawiera oceny regionalnego zróżnicowania krajobrazu w kontekście stanu i zmian użytkowania terenu, odnosząc się do struktury użytkowania ziemi w regionach i sumarycznie całego obszaru badań. Stwierdzono tu regionalne zróżnicowanie i dynamikę zmian wybranych charakterystyk krajobrazu na obszarach wiejskich. Określono także kierunki transformacji krajobrazów na podstawie przyjętych cech w założonych przedziałach czasowych. Dało to możliwość opisan

zróżnicowania kierunków i dominacji procesów antropizacji nad restytucją w określonych okresach dla poszczególnych regionów. Zdiagnozowano ponadto cechy różnicujące regiony na podstawie trwałości pokrycia leśnego i uprawowego. W rozdziale tym odniesiono się także do oceny stanu fragmentacji krajobrazu (wskutek perforacji, wcięcia, podziału, strugania płatów, rozpraszania części płatów, utraty płatów), przyporządkowując te procesy do poszczególnych okresów i regionów. Bardzo interesującym fragmentem syntezy jest ocena wpływu środowiska przyrodniczego oraz przemian osadniczych i społeczno-agrarnych na proces transformacji krajobrazu. W tej części wykryto oraz opisano zróżnicowanie tempa transformacji krajobrazu w ujęciu regionalnym i kompleksowym w zależności od warunków środowiska przyrodniczego. Warto zwrócić uwagę, że dyskusyjne jest, czy sam proces zalesiania (czy reforestacji – jak nazywa go Autorka) jest wystarczającym faktem do oceny stopnia restytucji krajobrazu rozumianej jako przywracanie go do poprzedniego stanu (i czy chodzi o stan z roku 1770). W mojej opinii na renaturalizację może wskazywać dopiero zgodność zalesienia z siedliskiem roślinności potencjalnej. Brakuje tu konkretnych danych, czy już wtedy dochodziło do naruszania zgodności składu gatunkowego lasów z właściwościami pierwotnych siedlisk.

Rozdział kończy ocena ogólnego poziomu przekształcenia krajobrazu. Posłużono się tu liczbowymi wskaźnikami oraz opisami linii trendu. Zastosowano siedmiostopniową ocenę zróżnicowania transformacji krajobrazu ze wskaźnikiem ubytków punktów procentowych, co dało podstawę do określenia głównych okresów i typowego dla nich tempa przekształceń. Dla Kotliny Włocławskiej uzyskano dzięki temu podział badanego dwusetlecia na pięć głównych okresów, a dla Pojezierza Chodeckiego i Równiny Kurpiowskiej – na cztery, ujawniając tym samym specy-

fikę badanych obszarów. Rozdział kończy charakterystyka wyróżnianych etapów.

Reasumując, w pracy osiągnięto bardzo ważne rezultaty. Określono tempo antropizacji lub restytucji krajobrazu – liczone w punktach procentowych dla dziesięcioletnich okresów – co pozwoliło na jednoznaczny ilościową ocenę jego przemian. Podjęto się łącznego opisu poruszanego problemu – w ujęciu regionalnym oraz procesowym. Określono tym samym główne kierunki, trendy i natężenia zjawisk antropizacji lub restytucji, ale też wykryto zróżnicowania regionalne, decydujące o wyróżnikach, które przetrwały do czasów współczesnych. Wydzielono empirycznie (wtórnie w stosunku do założeń) etapy ewolucji krajobrazu, co dało podstawę periodyzacji badanego okresu. Bardzo dobrze udokumentowano rezultaty obliczania zmian lesistości i terenów osadniczych oraz użytkowanych rolniczo.

Pod względem metodycznym należy podkreślić dobrze dobrane źródła kartograficzne, które zapewniły pełen ciąg badawczy w anaizowanym dwusetleciu. Zastosowane metody pozwoliły na obliczenie różnych statystyk przestrzennych oraz korelacji pomiędzy wieloma cechami krajobrazu i uwarunkowaniami przyrodniczymi. Pracę wyróżnia konsekwencja w przyjętym postępowaniu me-

todycznym oraz względna prostota postępowania badawczego, co zapewnia spójność oraz kompleksowość podejścia do oceny transformacji krajobrazów. Wyniki ilościowe mogą być więc porównane z pracami o podobnej problematyce prowadzonymi na innych obszarach. Jednocześnie zastosowana metodyka może być wykorzystywana do badania transformacji krajobrazów w innych regionach Polski – np. o zbliżonej powierzchni, skali i morfogenezie, ale innych warunkach glebowych czy odmiennej intensywności użytkowania. Za interesujące można uznać także zastosowanie metodyki do dalszych badań przeobrażeń krajobrazów, np. na obszarach położonych w różnych organizmach państwowych.

Recenzowana praca zamyka pewien zakres badań nad transformacją krajobrazu Kujaw wschodnich, a jednocześnie otwiera dalsze perspektywy badawcze o wyższym poziomie szczegółowości tematycznej i przestrzennej. Bez wątpienia przejdzie więc do kanonu ważnych opracowań poświęconych przeobrażeniom krajobrazów kulturowych Polski. Jest to bardzo interesująca lektura zarówno dla geografów, jak i historyków, a powinna też znaleźć czytelników wśród planistów przestrzennych i architektów. ■

Urszula Myga-Piątek
(Sosnowiec)